

dr hab. Elżbieta Szkurlat, prof. UŁ (ORCID: 0000-0003-0267-8707)

dr Maria Adamczewska (ORCID: 0000-0001-5289-6724)

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

Pracownia Dydaktyki i Promocji Geografii

elzbieta.szkurlat@geo.uni.lodz.pl

maria.adamczewska@geo.uni.lodz.pl

2.1. Wokół Pietryny. Umysł i zmysły w doświadczaniu krajobrazu miasta

Wstęp

Celem proponowanych zajęć jest doświadczanie krajobrazu miasta poprzez łączenie odbioru miejsc z wykorzystaniem zmysłów i zaangażowania umysłowego. Zostały one zaplanowane jako forma spaceru zorientowanego na multisensoryczny odbiór krajobrazu Łodzi i identyfikowanie jego tożsamości. Na doświadczanie krajobrazu miasta składa się głównie interpretowanie oraz kontemplowanie miejsc. Ich odbiorowi zmysłowemu towarzyszy również porównywanie, komentowanie, filozofowanie, wartościowanie. Jednym z elementów tej koncepcji zajęć jest tzw. kalotropizm, czyli naturalna skłonność (wrodzona potrzeba) człowieka do odczuwania, poszukiwania, kontemplowania piękna, podążania ku niemu i jego tworzenia (Gołaszewska 2000; 2001; Böhm 2011; 2021). W proponowanym spacerze kalotropizm odnosiłby się zarówno do odbioru i doświadczania krajobrazu postrzeganych miejsc, jak i do tworzenia w wyobraźni ich nowych wizji – „ozdabiania tych miejsc wyobraźnią”. Proponowany spacer zawiera niektóre elementy tzw. flanerowania – włóczenia się, specyficznego rodzaju spacerowania po mieście (od słowa *flâneur* z języka francuskiego, oznaczającego włóczęgę, spacerowicza)¹. W literaturze przedmiotu *flaner*, *flâneur* to:

- spacerowicz, artysta-obszernik, koneser doznań bez pośpiechu kontemplujący i komentujący miejskie życie, przechadzający się po ulicach miasta, łączący reporterski ogląd z rozmyślaniem, a nawet głębszą filozofią (Bauman 1994);
- osoba należąca do subkultury, której początków upatruje się w XIX-wiecznej Francji, a która później rozwinęła się również w Niemczech i reszcie

¹ <https://dobryslownik.pl/slowo/fl%C3%A2neur/223160/> (dostęp: 15.09.2023).

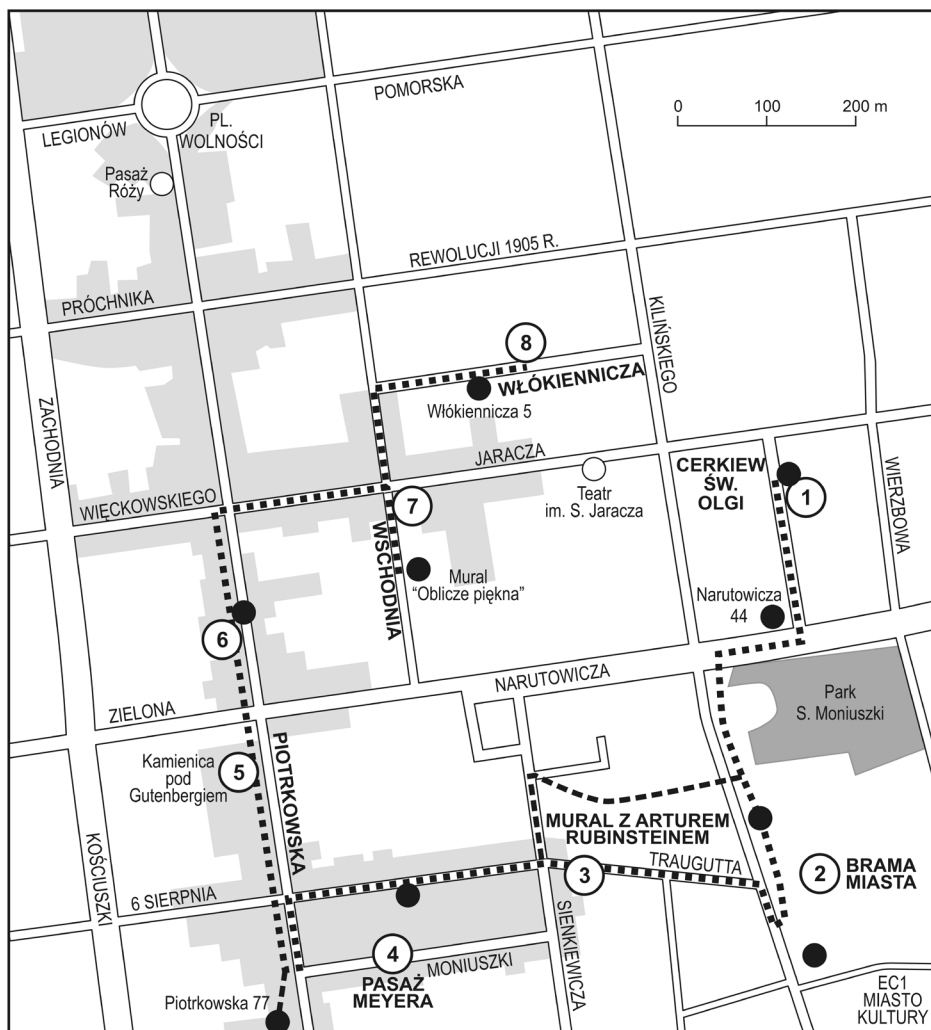
Europy, polegającej na spacerowaniu, chadźaniu po mieście, kontemplowaniu miejskiego stylu życia oraz wielogodzinnym obserwowaniu i komentowaniu życia ulicy (Loska 1998; Dzionek 2004).

Założeniem proponowanej koncepcji zajęć jest doświadczanie krajobrazu miasta, aktywizowanie wszystkich zmysłów i myślenia uczestników. Zalecenia: na trasie spaceru staraj się odbierać wszelkiego rodzaju bodźce różnymi zmysłami. W sposób świadomy obserwuj krajobraz, używając zmysłów: wzroku, słuchu, powonienia, dotyku, a może również smaku. Wyróżniaj miejsca, które charakteryzują się pewną specyfiką, tożsamością: wizualną, dźwiękową, zapachową czy inną. Staraj się równocześnie interpretować odbierane zmysłami cechy krajobrazu. Efektem tych interpretacji może być komentowanie i przypisywanie określonych znaczeń. Możesz je wyrazić i przekazać poprzez słowa kluczowe. Te słowa kluczowe, które najlepiej oddają Twój odbiór krajobrazu danego miejsca oraz jego specyfikę, dokumentuj, wpisując je do odpowiedniej rubryki w tab. 1. Może pomóc Ci w tym również aparat fotograficzny, nie byłoby jednak dobrze, abyś skupiał się głównie na dokumentowaniu poprzez fotografowanie. Zmysł (lub zmysły), który ma w Twoim odbiorze danego miejsca największe znaczenie, oznacz w tabeli: symbolem uśmiechniętej buzi, gdy oceniasz Twoje doznania jako pozytywne, smutnej buzi, gdy odbierasz je negatywnie.

Zasady doświadczania krajobrazu miasta – w odbiorze zmysłowym i słowach kluczach:

- Staraj się zauważać, odczuwać, rozpoznawać ducha miejsca – jego *genius loci*.
- Zwróć uwagę na znaczenie światła oraz pory roku i dnia dla Twojego odbioru krajobrazu danego miejsca (oznaczaj je w tabeli).
- Dokumentuj poprzez słowa kluczowe, symboliczne oznaczenia zmysłów i fotografię – miejsca magiczne, niezwykle, zaskakujące.
- Wsłuchuj się w krajobraz dźwiękowy miasta, oceniając, czy wpływa na Ciebie pozytywnie (terapeutycznie), czy negatywnie (traumatycznie) (oznaczaj to w tabeli).
- Staraj się zauważać, rozpoznawać i nazywać zapachy miejsc (oznaczaj je w tabeli).
- Oceniaj, czy obserwowane przestrzenie stanowią miejsca potencjalne, mają znamiona piękna lub brzydoty (wpisuj słowa kluczowe do tabeli).
- Identyfikuj tzw. „miejsca stracone” – nieużytki urbanistyczne, obszary zdegradowane, „nie-miejsca” – oraz przypisuj słowa kluczowe takim przestrzeniom.
- Wyróżniaj miejsca, które według Ciebie są najbardziej lub najmniej przyjazne.

- Rozpoznawaj elementy tożsamości Łodzi, przypisując jej (elementom jej tożsamości) odpowiednie słowa kluczowe.
- Ozdabiaj miejsca wyobraźnią, poddaj się własnemu kalotropizmowi – ludzkiej skłonności do doświadczania i tworzenia piękna. Zaproponuj działania, które mogłyby zwiększyć atrakcyjność estetyczną tych miejsc, zarówno dla ich mieszkańców, jak i osób przyjezdnych (wpisuj słowa kluczowe do tabeli).

Ryc. 1. Trasa spaceru „Wokół Pietryny”

Źródło: oprac. A. Wosiak

Trasa proponowanego spaceru

1. Ulica Piramowicza (Cerkiew św. Ołgi, mural w podwórku pod nr 6, podwórko pod nr 8).
2. Brama Miasta (ul. Kilińskiego 66, Centrum Biznesowe, widok na Dworzec Łódź Fabryczna oraz budynek EC1).
3. Ulica Traugutta (mural z Arturem Rubinsteinem, woonerf).
4. Ulica Moniuszki (Pasaż Meyera – zabudowa dawnej prywatnej ulicy).
5. Ulica Piotrkowska, cz. A (od nr 86 – Kamienicy pod Gutenbergiem, do skrzyżowania z ul. Narutowicza).
6. Ulica Piotrkowska, cz. B (od skrzyżowania z ul. Narutowicza do nr 44, kamienice, podwórka, bramy, murale).
7. Ulica Wschodnia (mural, zaułki, zabudowa).
8. Ulica Włókiennicza (elementy stare i nowe, efekty rewitalizacji, pozytywwy i negatywwy).

Łódzkie murale – *street art*

Ściany wielu łódzkich budynków zdobią wielkoformatowe obrazy – murale. „Mural” to słowo pochodzenia hiszpańskiego oznaczające dekoracyjne malarstwo ściennie. Według Duchowskiego (Duchowski i in. 2016) to określenie jest stosowane najczęściej do opisu wielkoformatowego malarstwa ściennego realizowanego w przestrzeni miejskiej, będącej w tym wypadku obszarem ogólnodostępnym, czyli publicznym. Murale to obiekty artystyczne pozostające w sferze celowo kształtowanego dobra wspólnego, przeznaczonego do użytku lokalnej społeczności i służące głównie zaspokojeniu potrzeb estetycznych mieszkańców. Pierwsze łódzkie murale powstały w latach 60. XX wieku, w okresie socjalistycznym (Jazdzewska 2017). Jednak dopiero te zrealizowane w XXI wieku sprawiły, że Łódź zaczęła być postrzegana jako miasto murali.

Dzięki działalności Fundacji Urban Forms założonej w 2008 roku Łódź może się poszczycić największą w Polsce zewnętrzną galerią miejską. Fundacja jest organizatorem Urban Forms Festival (również pod nazwą Festiwal Galeria Urban Forms i Festiwal Energia Miasta), w czasie którego powstają obiekty sztuki w przestrzeni miejskiej, odbywają się pikniki artystyczne, projekcje, warsztaty, spotkania z artystami. Wspólnie z Uniwersytetem Łódzkim fundacja organizuje międzynarodową konferencję naukową *Aesthetic Energy of the City* (edycje 2014, 2016 i 2018), a także prowadzi działalność edukacyjną, badawczą i wydawniczą².

² <https://www.urbanforms.org/> (dostęp: 15.09.2023). Mapa łódzkiego street artu dostępna jest na stronie internetowej: https://lodz.travel/files/public/user_upload/Mapa_Lodzkiego_Streetartu_-_09.01.19.pdf (dostęp: 15.09.2023).

Tab. 1. Karta obserwacji

Lp.	Przestrzenie, miejsca	Słowa kluczowe, skojarzenia odnoszące się do krajobrazu miejsca	WZROK	SŁUCH	WĘCH	DOTYK	SMAK
1	ul. Piramowicza						
2	Brama Miasta						
3	ul. Traugutta						
4	ul. Moniuszki (Pasaż Meyera)						
5	ul. Piotrkowska, cz. A						
6	ul. Piotrkowska, cz. B						
7	ul. Wschodnia						
8	ul. Włókniennicza						

Źródło: oprac. E. Szkurlat, M. Adamczewska.

Wybrane murale na trasie spaceru

Mural na ścianie kamienicy przy ulicy Piramowicza 6 (w podwórku) przedstawia głównego bohatera filmu *Vabank* Henryka Kwinto, granego przez Jana Machulskiego. Mural jest ciekawym przykładem nawiązania do historii miejsca oraz wykorzystaniem jej w czasach współczesnych – kamienica zagrała bowiem w kultowym filmie Juliusza Machulskiego. Obraz powstał dzięki obecnemu właścicielowi kamienicy, która nazywana jest *Vabank*.

Fot. 1. Kamienica *Vabank* – Henryk Kwinto

Źródło: fot. P. Milek/ŁOT, <https://lodz.travel/co-zobaczyc/murale/>
(dostęp: 15.09.2023)

Mural na ścianie kamienicy przy ulicy Sienkiewicza 18 przedstawiający wizerunek Artura Rubinsteina – wybitnego pianisty urodzonego w Łodzi – nawiązuje do historii miasta. Autorem dzieła jest Eduardo Kobra, artysta pochodzący z Brazylii. Obraz powstał w 2014 roku przy udziale Fundacji Urban Forms i jest uznawany za najbardziej rozpoznawalny łódzki mural.

Fot. 2. Eduardo Kobra – Rubinstein

Źródło: fot. P. Milek/ŁOT, <https://lodz.travel/turystyka/co-zobaczyc/murale/>
(dostęp: 15.09.2023)

Mural w podwórzu kamienicy przy ulicy Piotrkowskiej 48 (*Kanony urody kobiecej na przestrzeni wieków*) jest dziełem artystów o pseudonimach Raku i Bary. Powstał zimą 2016 roku. Przedstawia dwie nagie, kąpiące się kobiety wyglądające jak z czasów starożytnej Grecji, którym przygląda się Wenus z Milo – wzór dawnego piękna, odbiegający od kanonu obowiązującego dzisiaj³.

³ <https://lodz.travel/co-zobaczyc/murale/> (dostęp: 15.09.2023).

Fot. 3. Raku, Bary – *Kanony urody kobiecej na przestrzeni wieków*
 Źródło: fot. P. Milek/ŁOT, <https://lodz.travel/co-zobaczyc/murale/>
 (dostęp: 15.09.2023)

Mural przy ulicy Wschodniej 70 (*Oblicze piękna*) autorstwa Pauliny Nawrot, absolwentki łódzkiej Akademii Sztuk Plastycznych, powstał w 2018 roku. „Przedstawia on autorski wizerunek Matki Boskiej okrytej błękitną szatą z wyszytymi złotymi listkami. [...] Mural, pomimo że przedstawia postać czczoną w Kościołach chrześcijańskich, nie ma na sobie żadnego symbolu religijnego. Taki był cel artystki – wizerunek ma bowiem przedstawiać uniwersalne piękno i dobro, dostępne dla każdego odbiorcy. Mural ma również odpowiedzieć na pytanie: Czy piękno może zbawiać świat?”⁴.

⁴ <https://www.lodz.kreatywnie.pl/artykuly/pnawrot-oblicze-piekna> (dostęp: 15.09.2023).

Fot. 4. P. Nawrot – *Oblicze piękna*

Źródło: fot. P. Milek/ŁOT, <https://lodz.travel/co-zobaczyc/murale/>
(dostęp: 15.09.2023)

Brama Miasta

Łódź od wielu lat zмага się z licznymi problemami ekonomicznymi i społecznymi, które spowodowała transformacja ustrojowa i upadek wielkich zakładów produkcyjnych. Kolejne władze Łodzi wciąż poszukują koncepcji na nowe życie, fizjonomię i krajobraz tego niegdyś przemysłowego miasta.

Położoną w centrum miasta elektrociepłownię EC1 zamieniono w wielkie wielofunkcyjne centrum kultury. Sąsiadujący z nią, pamiętający ubiegły wiek, Dworzec Łódź Fabryczna rozebrano, a na jego miejscu wybudowano Nową Fabryczną i Nowe Centrum Łodzi: kompleks handlowo-biurowo-rozrywkowo-mieszkaniowy z ukrytym pod powierzchnią terenu nowoczesnym, przestrzennym dworcem. Teren Nowego Centrum Łodzi miał otwierać biurowiec w kształcie ogromnej bramy. Budowlę w stylu dekonstruktywizmu zaprojektował amerykański architekt Daniel Libeskind, tłumacząc, że gmach ma symbolicznie połączyć „starą” i „nową” Łódź. Jednak względy ekonomiczne i formalnoprawne rozpoznane w 2014 roku sprawiły, że projekt światowej sławy, urodzonego w Łodzi architekta nie został zrealizowany. Powstał tańszy obiekt według projektu Medusa Group, wykonany przez firmę Skanska. Warto

przyjrzeć się wizualizacji zamysłu Libeskinda (fot. 5), porównać ją z obiektem obecnym w przestrzeni miasta i ocenić kierunek dokonanych zmian w architekturze i zagospodarowaniu przestrzeni.

Fot. 5. Brama Miasta według niezrealizowanego projektu Daniela Libeskinda

Źródło: https://www.bryla.pl/bryla/1,85301,15192764,Daniel_Libeskind_zaprojektowal_dla_Lodzi_Brama_Miasta.html (dostęp: 15.09.2023)

Brama Miasta to pierwszy obiekt widziany przez podróżnych wychodzących z dworca kolejowego Łódź Fabryczna. Jej wyróżniki i cechy lokalizacji to:

- industrialny charakter – dzięki elewacji kortenowej (korten – stal, która pod wpływem warunków pogodowych pokrywa się warstwą odpornej na czynniki zewnętrzne patyny o ciekawej strukturze, niedużej grubości i brązowo-pomarańczowym nalocie),
- ogromna powierzchnia użytkowa (obydwa biurowce dysponują powierzchnią około 40 tys. m²),
- podnoszone podłogi, możliwość pracy w amfiteatrze oraz strefach pracy na świeżym powietrzu,
- amfiteatr, kino letnie, parking dla rowerów, szatnie, prysznice, gniazda do ładowania telefonów, komiksowe motywy o Łodzi na ścianach korytarzy, panorama z 13. piętra, lokalizacja w priorytetowej części obszaru objętego strategią rewitalizacji – w Nowym Centrum Łodzi,

- bezpośrednie sąsiedztwo z nową stacją kolejową oraz realizowanym „łódzkim metrem” – tunelem łączącym dworce Łódź Widzew i Nowa Fabryczna z Dworcem Łódź Kaliska,
- niedaleko usytuowany wyjazd z tunelu miejskiego przy ulicy Hasa,
- nieduża odległość do ulicy Piotrkowskiej – zaledwie 5 minut spacerem, tj. około 550 m,
- obok najdroższa działka w Łodzi (105 mln zł, 2 ha) – miała się tu znaleźć Specjalna Strefa Sztuki, następnie biurowce, a ostatecznie powstaną mieszkania⁵.

Woonerfy

Woonerf (niderlandzka wymowa: /vo:n.ɛrf/) to rodzaj ulicy w strefie zurbanizowanej, w przypadku której położono nacisk na wysoki poziom bezpieczeństwa, uspokojenie ruchu i atrakcyjność przestrzeni przy zachowaniu miejsc parkingowych i funkcji komunikacyjnej z priorytetem dla pieszych i rowerzystów. Woonerf jest w założeniu przestrzenią publiczną, która łączy funkcje zwykłej ulicy, deptaku, parkingu i miejsca spotkań mieszkańców. Tak skomponowana ulica staje się wysokiej jakości przestrzenią publiczną, która oferuje liczne atrakcyjne rozwiązania: zwiększa ilość zieleni, małej architektury, a nawet pozwala zaprojektować niewielkie place zabaw. Podstawą projektowania ulicy tego typu jest rezygnacja z tradycyjnego podziału przestrzeni na jezdnię i chodniki.

Pierwsze woonerfy pojawiły się w latach 70. XX wieku w Holandii, w reakcji na gwałtowny wzrost liczby samochodów w strefach wymagających szczególnej ochrony, np. w rejonie szkół i stref zamieszkania. Woonerfy znajdują się m.in. w Amsterdamie, Kopenhadze czy Berlinie (Barański, Zimny 2016).

W Łodzi znajduje się pierwsza tego typu inwestycja w Polsce (ulica 6 Sierpnia). Zrealizowano ją w 2014 roku w ramach tzw. Budżetu Obywatelskiego. Z tym woonerfem łączy się inny, na ulicy Traugutta, który powstał jako drugi taki obiekt w Łodzi (oficjalnie otwarty w listopadzie 2015 roku)⁶. Woonerfem jest również ulica Piramowicza, na której rozpoczynamy nasz spacer.

⁵ https://www.propertydesign.pl/architektura/104/brama_miasta_z_bliska_przygladamy_sie_jednej_z_najciekawszych_inwestycji_ostatnich_lat,31203.html (dostęp: 15.09.2023).

⁶ <https://lodz.naszemiasto.pl/woonerf-na-traugutta-w-lodzi-oficjalnie-otwarty-zdjecia/ar/c4-3570991> (dostęp: 15.09.2023). Więcej informacji na temat idei woonerfów znajduje się na stronie prowadzonej przez Fundację Normalne Miasto Fenomen z Łodzi: <http://woonerf.dlalodzi.info> (dostęp: 15.09.2023).

Ulica Moniuszki (dawny pasaż Ludwika Meyera)

Pierwotnie ulica powstała jako prywatny pasaż Ludwika Meyera zamknięty dla ruchu miejskiego do 1905 roku. Pasaż został w całości wytyczony w 1886 roku według projektu Hilarego Majewskiego – głównego architekta miasta. Powstałe przy nim okazałe budynki i wille nawiązywały do form włoskiego i francuskiego renesansu, stanowiły zespół architektoniczny zharmonizowany z przyrodą. Wszystkie mieszkania w kamienicach przy pasażu cechował wysoki standard. Luksusowe wille Meyera posiadały elektryczne oświetlenie, były skanalizowane, a także wyposażone w instalację gazową. Sama ulica natomiast była pierwszą w Łodzi z zamontowanym oświetleniem elektrycznym. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę ulica otrzymała nazwę Stanisława Moniuszki. Obecnie zespół urbanistyczny wokół niej jest wpisany do rejestru zabytków.

Ulica Włókiennicza

Ulica Włókiennicza łącząca ulicę Wschodnią z Kilińskiego, mimo że jest jedną z najkrótszych w Łodzi (ma zaledwie 313 m długości), to jednocześnie jest jedną z najsłynniejszych ulic miasta. Powstała około 1872 roku w miejscu nieistniejącej wielkiej cegielni miejskiej, na dawnym gruncie młynarskim. Przed II wojną światową ulica Kamienna – ówczesną nazwę wzięła od kamieni polnych, którymi wyłożono jej nawierzchnię – nie cieszyła się najlepszą sławą, podobnie było w czasach powojennych. Ulica Kamienna, a od 1957 roku Włókiennicza, przez lata była symbolem ciemnej strony Łodzi. Jednak jej swoisty charakter sprawił, że chętnie była wybierana na plan filmowy. To tutaj kręcono sceny do filmu *W ciemności* w reżyserii Agnieszki Holland czy *Miasto 44* Jana Komasy (Gronczewska 2023; Kronenberg, Olkusz 2021). Ulica ta znana jest też z innej strony, bardziej romantycznej, ale i smutnej, a to za sprawą piosenki *Kochankowie z ulicy Kamiennej*, do której tekst napisała Agnieszka Osiecka, natomiast muzykę skomponował Wojciech Solarz. W 2004 roku na fasadzie kamienicy pod numerem 2 odsłonięto płaskorzeźbę – fontannę (autorstwa Wojciecha Gryniewicza) nawiązującą do tej piosenki.

Dawną ulicę Kamienną zamieszkiwali głównie ludzie biedni, ubodzy Polacy i Żydzi. Wyjątkiem była rodzina Hilarego Majewskiego – słynnego architekta Łodzi, zajmująca pałac-willę nawiązujący stylem do włoskich willi neorenesansowych. Charakter ulicy uległ zmianie po rewitalizacji przeprowadzonej w latach 2019–2023. Przebudowa ulicy Włókienniczej i zlokalizowanych przy niej kamienic odbyła się w ramach projektu „Rewitalizacja Obszarowa Centrum Łodzi”, który obejmuje obszar o powierzchni 7,5 ha ograniczony ulicami Wschodnią, Rewolucji 1905 r., Kilińskiego, Jaracza wraz z pierzejami po drugiej stronie wymienionych ulic.

Fot. 6. Kamienica przy ul. Włókienniczej 15 w Łodzi, stan przed rewitalizacją
Źródło: <https://rewitalizacja.uml.lodz.pl/dzialania/1-okolice-ul-wlokienniczej/wlokiennicza-15/> (dostęp: 15.09.2023)

Fot. 7. Dom architekta Hilarego Majewskiego przy ul. Włokienniczej 11 w Łodzi
przed rewitalizacją i po niej

Źródło: <https://rewitalizacja.uml.lodz.pl/dzialania/1-okolice-ul-wlokienniczej/wlokiennicza-11/> (dostęp: 15.09.2023)

Fot. 8. Kamienica przy ul. Włókienniczej 22 w Łodzi, stan przed rewitalizacją i po niej
Źródło: <https://rewitalizacja.uml.lodz.pl/dzialania/1-okolice-ul-wlokienniczej/wlokiennicza-22/> (dostęp: 15.09.2023)

Bibliografia

- Bauman Z. (1994), *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Instytut Kultury, Warszawa.
- Böhm A. (2011), *Walory krajobrazu – piękno i ekonomia*, „Małopolskie Studia Regionalne”, nr 1(21), s. 17–19.
- Böhm A. (2021), *Krajobraz w czasach populizmu i postprawdy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Duchowski M., Drozda J., Kopczyński B., Litorowicz A., Pietraszko A., Rojek Z., Welter E., Wittels K. (2016), *Mury. Diagnoza dynamiki środowiska twórców malarstwa monumentalnego – raport badawczy*, Instytut Badań Przestrzeni Publicznej, Wrocław.
- Dzionek M. (2004), *W stronę antropologii przestrzeni. Flâneur – szkic do portretu*, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Gołaszewska M. (2000), *Święto wiosny. Ekoestetyka – nauka o pięknie natury*, Universitas, Kraków.
- Gołaszewska M. (2001), *Estetyka współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Hibszar A., Szkurlat E. (2018), *Krajobraz w nowej podstawie programowej geografii. Zmiana rangi i koncepcji edukacji krajobrazowej*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 40 (2), s. 25–46.
- Kronenberg M., Olkusz K. (2021), *Przewodnik po filmowej Łodzi*, Wydawnictwo Regio, Łódź.
- Loska K. (1998), *Flâneur jako metafora współczesnej kultury*, [w:] *Intermedialność w kulturze końca XX wieku*, red. A. Gwóźdź, S. Krzemień-Ojak, Trans Humana, Białystok, s. 41–48.

Źródła internetowe

- Barański H., Zimny B. (2016), *Woonerf, czyli ulica do życia*, https://zm.org.pl/?a=dp_woonerf-163 (dostęp: 15.09.2023).
- Gronczewska A. (2023), *Nowa twarz Włókienniczej w Łodzi. Jak zmieniła się słynna ulica po rewitalizacji?*, <https://dzienniklodzki.pl/nowa-twarz-wlokienniczej-w-lodzi-jak-zmienila-sie-slynnna-ulica-po-rewitalizacji-zobaczcie-zdjecia/ar/c1-17333359> (dostęp: 15.09.2023).
- <http://woonerf.dlalodzi.info> (dostęp: 15.09.2023).
- <https://lodz.naszemiasto.pl/woonerf-na-traugutta-w-lodzi-oficjalnie-otwarty-zdjecia/ar/c4-3570991> (dostęp: 15.09.2023).
- <https://lodz.travel/co-zobaczyc/murale/> (dostęp: 15.09.2023).
- https://lodz.travel/files/public/user_upload/Mapa_Lodzkiego_Streetartu_-_09.01.19.pdf (dostęp: 15.09.2023).
- <https://rewitalizacja.uml.lodz.pl/dzialania/1-okolice-ul-wlokienniczej/wlokiennicza-11/> (dostęp: 15.09.2023).

<https://rewitalizacja.uml.lodz.pl/dzialania/1-okolice-ul-wlokienniczej/wlokiennicza-15/>
(dostęp: 15.09.2023).

<https://rewitalizacja.uml.lodz.pl/dzialania/1-okolice-ul-wlokienniczej/wlokiennicza-22/>
(dostęp: 15.09.2023).

https://www.bryla.pl/bryla/1,85301,15192764,Daniel_Libeskind_zaprojektowal_dla_Lodzi__Brama_Miasta.html (dostęp: 15.09.2023).

<https://www.lodzkreatywnie.pl/artykuly/pnawrot-oblicze-piekna> (dostęp: 15.09.2023).

https://www.propertydesign.pl/architektura/104/brama_miasta_z_bliska_przygladamy_sie_jednej_z_najciekawszych_inwestycji_ostatnich_lat,31203.html (dostęp: 15.09.2023).

<https://www.urbanforms.org> (dostęp: 15.09.2023).